

Kanttekeningen en berichten

Keizerlijke en Koninklijke boekkunst in de eerste helft van de 16e eeuw

M. H. BOTTENHEIM

In amper 100 jaar na de uitvinding van de boekdruk-
kunst werd op het gebied van boekillustratie een
hoogte bereikt, die het woord kunst in samenstelling
met boekdruk volkomen zijn recht doet wedervaren.
De kostbare voortbrengselen van illuminatoren en
scribenten hadden het veld moeten ruimen voor de
mechanische boekproductie en wat deze laatste
bracht was bedoeld om de met de hand verluchte
boeken zo goed mogelijk te vervangen.

De beide boeken, die de bibliotheek van het Rijks-
museum dit jaar kon verwerven, zijn uit dit tijdperk,
meer precies gezegd uit de eerste helft van de 16e
eeuw. Beide boeken hebben hun ontstaan te danken
aan Keizerlijke en Koninklijke opdrachten, maar
het verschil in ontstaan en uitvoering is zeer groot.
Tot het vroegste behoort de *Tewrdanck*, die in
1517 in Augsburg bij Johann Schönsperger van de
persen kwam. Deze *Tewrdanck*, gesproten uit het
brein van Keizer Maximiliaan I van Oostenrijk, die
hier evenals in zijn andere werken, zoals de *Freydal*
en *Weiskönig*, zijn huis en voorouders wilde eren
en gedenken, is de enige van deze Keizerlijke dicht-
werken, dat nog tijdens 's Keizers leven gedrukt
werd. Het verhaal beschrijft zijn dingen naar de hand

van Maria van Bourgondië. Zij heet hier Königin
Ehrenreich; hij zelf als *Tewrdanck* gesteund door
de goede geest Ehrenhold moet om zijn doel te be-
reiken, vele gevaren doorstaan, hem door drie
tegenstanders *Umfallo*, *Fürwittig* en *Neidelhart*, de
drie levensfasen uitdrukkende, in de weg gelegd.
Natuurlijk komt *Tewrdanck* als overwinnaar uit
de strijd.

Hoewel de illustraties in dit werk al veel losser en
vrijer zijn, dan wat wij uit deze tijd kennen, is ver-
band met de gothiek nog merkbaar, hetgeen wel
mede toe te schrijven zal zijn aan het verhaal, dat
nog geheel aansluit bij de oude ridderromans.

Zoals eerder reeds gezegd bedacht de Keizer dit
verhaal, maar de versregels werden gemaakt door
dichters uit de omgeving van Maximiliaan. Ge-
woonlijk wordt in dit verband genoemd de Probst
Melchior Pfünzing, naast de Keizerlijke raadgever
in dichterlijke zaken Joh. Stabius en de Hofsecre-
tarissen Siegmund Dietrichstein en Max Treytzaur-
wein. Vrij in hun werk waren deze dichters niet. De
Keizer leverde veel kritiek, hetgeen ook het geval
was bij het ontwerpen van de tekeningen voor de
illustraties. Een en ander kan men toetsen aan de
manuscripten, die in de Nationale Bibliotheek te
Wenen bewaard worden.

Reeds in 1505 werd in brieven over de *Tewrdanck*
gesproken¹, maar eerst in 1517 na vele onderbrekin-
gen werd de druk beëindigd.

Het boek werd toen nog niet aan de openbaarheid
prijgegeven. Eerst na de dood van Keizer Maxi-
miliaan mocht het onder verwanten en vrienden
verspreid worden. De belangstelling was zo groot,
dat reeds in 1519 een tweede uitgave tot stand kwam,
die op verschillende punten van de eerste afweek².
Merkwaardigerwijze verschillen ook de exemplaren
van de eerste uitgave onderling. Tijdens de druk
moeten nog veranderingen zijn aangebracht, terwijl
veranderde en onveranderde vellen druks later door
elkaar gebonden werden.

Laschitzer heeft verschillende exemplaren nauwkeu-

Afb. 1. *Hans Burgkmair*,
Houtsnede uit de Tewrdanck,
1517

30
Wfudoem was nicht düul
K Ben schalt Beu ale Ich sagen wil

Afb. 2. *Jean Goujon*, Por-
tret van de *Connétable de*
Montmorency. *Houtsnede uit*
de Intocht van Hendrik II te
Parijs, 1549

rig vergeleken; hij was echter zelf ervan overtuigd, dat hiermede niet alle vragen opgelost waren. Zo wordt in het exemplaar van onze bibliotheek bij illustratienummer 80 het nummer vermeld, terwijl Laschitzer zegt, dat dit nummer slechts in de 2e uitgave voorkomt.

De voor de tekst gebruikte, nog zuiver gotische letter, is prachtig van vorm; krulwerk beneden en boven aan het blad moeten nog als een laatste herinnering aan het geillumineerde handschrift beschouwd worden.

De illustraties, 118 in getal, zijn naar tekeningen van Hans Burgkmair, Hans Schäufelein, Leonhart Beck, welke laatste het grootste aantal leverde, en door enkele onbekende meesters; zij werden in hout gesneden o.a. door Jos de Negker. Het fraaiste werk gaf Hans Burgkmair. De Italiaanse invloed, die de meester tijdens zijn reizen naar het Zuiden had ondergaan, spreekt duidelijk uit deze illustraties. Los van tekening, fraai van compositie, gevoelig en met voor die tijd een geheel nieuwe opvatting van het landschap. Hans Schäufelein onderscheidt zich vooral door de gevoeligheid in de gezichten, iets aetherisch, passend bij dit verdroomd verhaal. Leonhart Beck is in tegenstelling stijf en conventioneel.

Het exemplaar, dat thans in de Bibliotheek van het Rijksmuseum bewaard wordt, is ongekleurd, vrijwel geheel op perkament gedrukt; hier en daar zijn de bladen iets te veel afgesneden, hetgeen echter aan de illustraties niets afdoet, alleen weleens de krullen van de tekst besnoeit. Het geheel is gevat in een zwijnsleder band met rolstempel versieringen, Duits werk uit de 2e helft van de 16e eeuw. Op de sluitingen vindt met de letters I.R. (Imperator Rex?), hetgeen op oorspronkelijk Keizerlijk bezit zou kunnen wijzen.

Op geheel andere wijze kwam ruim 40 jaar later de uitgave over de intocht in Parijs van Koning Henrik II 1549 tot stand. Hier niet een nauwe samenwerking tussen vorst en kunstenaar, maar een opdracht waarbij de kunstenaar in zijn werk vrij werd gelaten.

Frans I had tijdens zijn gevangenschap in Italië sterk de geestelijke invloed van dat land ondergaan. Na zijn terugkomst in eigen land, beriep hij vele Italianen naar Frankrijk, die te samen met Franse meesters de z.g. école de Fontainebleau vormden. De invloed, die hiervan uitging, heeft de boekkunst van het midden van de 16e eeuw sterk beïnvloed. De Duitse invloed bij drukkers en uitgevers o.a. te Lyon in het begin van de eeuw werd door de Italiaanse vervangen. Het zijn vooral de uitgaven van de architectonische werken van Vitruvius en Serlio die het Italianisme manifesteren, maar dan met het zeer eigene van de Franse meesters. Uitgevers als Jacques Kerver, Jacques Gazeau en Jacques Roffet, werkten samen met geleerden als Jean Martin, bewerker van de Franse uitgave van de in 1499 bij Aldus Manutius te Venetië verschenen Hypnerotomachia Poliphili, monument van de Italiaanse drukkunst. Deze uitgevers lieten kunstenaars als Jean Cousin en Jean Goujon hun uitgaven verluchten. Het is deze laatste kunstenaar, beeldhouwer en architect, ontwerper

voor de versieringen bij de intocht van Hendrik II in Parijs in 1549, die de opdracht ontving om ook de tekeningen te leveren voor het boek, die deze intocht moest vereeuwigen.

Van deze opdracht heeft Goujon zich met grote kunstzinnigheid gekweten. Het boek behoort tot het schoonste wat de boekkunst heeft voortgebracht. Met spaarzaamheid van lijnen worden de tekeningen zonder achtergrond op het papier gezet; de schetsmatige reliëfs en beeldhouwwerken doen niets aan de duidelijkheid af, ook de stofuitdrukking blijft goed. Hier moeten wij ook hulde brengen aan de houtsnijder die met veel begrip de ontwerpen op het blok overbracht. De vraag is zelfs gerezen of Goujon niet zelf de tekeningen in hout zou gesneden hebben. Men vindt er fonteinen, erepoorten, paleizen fraai van lijn en proportie, met hier en daar op de daken en voor de ramen figuurtjes, die in hun spel van bewegingen goed in het ornament passen. Tot de mooiste illustraties behoren de Connétable van Frankrijk de Montmorency, hoog op zijn paard gezeten, met rijk gefigureerd gewaad en schabrak, het stappende ros met ietwat gebogen hoofd, mooi geplaatst in het kleine vlak zonder begrensd te lijken, en de rhinoceros met onder zich de prooi van wilde dieren, natuurgetrouw, maar toch als ornament een brede steun gevend aan de obelisk, die hij op zijn rug draagt. Jammer is het, dat deze illustratie niet ongeschonden in ons exemplaar bewaard gebleven is.

Jean Goujon heeft in deze illustraties een samenspel weten te geven tussen natuurgetrouwe weergave en ornamentale boekversiering, passend bij het lettertype. Een dergelijke afgewogen schoonheid in de boekkunst wordt eerst weer in de 19e eeuw onder leiding van William Morris geëvenaard.

¹⁾ H. Degering (Teuerdank 1927) meent in tegenstelling tot Laschitzer, dat in 1511 voor het eerst aan de Teurdannck gedacht werd. ²⁾ Een nauwkeurige beschrijving van de verschillende uitgaven geeft Simon Laschitzer in de uitvoerige inleiding tot de facsimile-uitgave van de Teurdannck in het Jahrbuch d. Kunsth. Slg. d. Allerh. Kaiserhauses, Bd. 8, 1888.

Een onbekende prent van Adam van Vianen

A. L. DEN BLAAUWEN

Dank zij de door Mevrouw I. Mazel-Schoch aan het Rijksmuseum nagelaten aantekeningen, mochten we op het spoor komen van een tot nu toe onbekende gravure van Adam van Vianen. Deze bevindt zich op de achterzijde van het titelblad in het zeer zeldzame boekje 'Aedis Divae Mariae Virginis in Civitate Ultraiectensi admiranda origo',¹ in 1617 uitgegeven bij Herman van Borculo te Utrecht en van